

Brda w językowym obrazie świata

Językowy obraz świata (JOS) ujmowany jako centralne pojęcie gramatyki treści, semantyki oraz teorii poznania stanowi przede wszystkim rozumienie, interpretację świata z punktu widzenia filozofii zdrowego rozsądku (zob. Anusiewicz 1994: 24-25). Formułowanie podstawowych myśli obejmujących JOS sięga XVI wieku¹ i związane jest z nazwiskiem Marcina Lutra i jego tezą: *różne języki mają swoje specyficzne cechy w pojmowaniu świata* (za: Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 24). W językoznawstwie polskim założenia, ujęcia definicyjne oraz pierwsze rekonstrukcje wybranych wycinków rzeczywistości pozajęzykowej pojawiają się w latach osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych i związane są zwłaszcza z takimi nazwiskami, jak: W. Pisarek, J. Bartmiński, R. Tokarski, J. Maćkiewicz, J. Anusiewicz, R. Grzegorzczkova. Nie wdając się w tym miejscu w szczegółowe referowanie na ogół dobrze znanych ustaleń, warto przywołać jedną z nowszych w lingwistyce polskiej definicji, która brzmi: *JOS to określony sposób ujmowania przez język rzeczywistości (zarówno pozajęzykowej, jak i językowej), istniejący w semantycznych, gramatycznych, syntaktycznych i pragmatycznych kategoriach danego języka naturalnego (...) to określony sposób odwzorowania świata dany w pojęciowym rozczłonkowaniu zawartym w języku ujmującym ten świat* (zob. Anusiewicz 1994: 113). Językoznawcy podkreślają, że rekonstruując językowy obraz świata, należy wziąć pod uwagę szereg wyznaczników systemu językowego, tj. strukturę gramatyczną języka, słownictwo i frazeologię, składnię i strukturę tekstu, semantykę, etymologię, stylistykę językoznawczą, onomastykę i etykietę językową (zob. Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 31).

Zaproponowana w niniejszym szkicu próba rekonstrukcji językowego obrazu Brdy oparta jest głównie na wyznacznikach systemu języka obejmujących dane etymologiczne, pole derywacyjne, zasób frazeologizmów wyznaczonych hiperonimicznym określeniem *rzeka*, znaczenie, zwłaszcza konotacje (asocjacje) związane z nazwą Brda, oraz warstwę nazw obiektów kulturowych (tzw. chrematonimów).

¹ Definicje i koncepcje JOS w ujęciu historycznym, m.in. poglądy językoznawców niemieckich, założenia sformułowane przez Wilhelma von Humboldta, Leo Weisgerbera, Helmuta Gipperera, także idee relatywizmu językowego Sapira-Whorfa w: Anusiewicz, Dąbrowska, Fleischer 2000: 24-30.

Badacze onomaści zgodnie wskazują (zob. np. Kaleta 1998: 15), że nazwy własne rzek, obok nazw osób i miejscowości, to jedne z pierwszych wyrazów polskich utrwalonych na piśmie już w pierwszej połowie XII wieku. Ich rola nie ogranicza się jednak tylko do poświadczania pierwszych zapisów w języku polskim, stanowią one też cenne źródło wiedzy na temat życia danego narodu, jego historii, rozwoju, wartości, położenia geograficznego, kontaktów z innymi krajami itd. Specyfikę nazw wodnych stanowi niewątpliwie ich stosunkowo duża stabilność (trwałość czasowa), historyczne nawarstwianie² i specyficzne rozmieszczenie geograficzne (zob. Rymut 1998: 270).

Z onomastycznego punktu widzenia nazwę Brda należy umieścić wśród nazw wodnych, czyli tzw. hydronimów. Do grupy tej należą nazwy obiektów wodnych niezależnie od ich wielkości, a więc zarówno nazwy mórz, dużych rzek i jezior, jak i małych potoków, stawów, źródeł, zatok, zakoli rzecznych, rzek podziemnych, głębin, wodospadów, wirów, toni rybackich czy bagien i mokradel o charakterze zbiorników wodnych (zob. Rymut 1998: 269). Nazwa własna Brda odnosi się do jednego konkretnego obiektu wodnego, identyfikując go w sposób jednostkowy, wyróżnia jednocześnie spośród innych tego typu obiektów geograficznych. W ujęciu etymologicznym³ (zob. Malec 2003: 47; Staszewski 1959: 41) dzisiejszą formę Brda (notowaną już w XIV wieku) wywodzi się od pierwotnej postaci *Dbra* – nazwy o starym, prasłowiańskim, a nawet przedśłowiańskim rodowodzie (por. odpowiedniki tej nazwy w językach bałtyckich, celtyckich⁴ i tracko-illiryskich). Brda jest więc efektem przedstawki spółgłosek w grupie nagłosowej nazwy *Dbra*. Poświadczenia formy *Dbra* notuje się w 1145 r. w „Codex diplomaticus Poloniae” (t. II: 59), potem też w przekazach źródłowych z XIII, XIV i XV wieku. Nazwa funkcjonowała również w postaciach wariantywnych typu: *Drbam* (1346), *Bra* (1349), *Braa*, *Dzbra* i *Debra* (XIV w.), *rzece Brze* (1651). Nazwę *Dbra* wywieść należy od wyrazu pospolitego **dъbra*, też **dъbrъ*, oznaczającego ‘wąwóz, parów, dolinę porośniętą lasem’. Jej topograficzny charakter uzasadnia więc związek z naturalnym ukształtowaniem terenu Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, przez którą przepływała rzeka. Potwierdzenia znaczenia dawnego wyrazu pospolitego przechowują jeszcze gwary, np. na Podhalu *debra* oznacza ‘jar, parów’, a w okolicach Zamościa ‘wąwozy wśród gór opoczystych’. Jeden z dopływów Brdy o nazwie *Zbrzyca* pierwotnie nosił nazwę *Dybrzyca*, zawierającą ten sam rdzeń prasłowiański co w wyrazie **dъbra*. We współczesnym zasobie onomastycznym

² Charakterystykę chronologiczną nazw wodnych, obejmującą nazwy staroeuropejskie, prasłowiańskie nazwy wodne oraz nową warstwę hydronimów, powstałą już w poszczególnych językach słowiańskich, podaje K. Rymut (1998: 270-277).

³ W tej części rozważań odwołuję się także do artykułu hasłowego *Nazwa Brda*, opracowanego przez M. Jaracz do *Encyklopedii Bydgoszczy* pod red. W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz (w druku).

⁴ J. Staszewski (1959: 41) podaje: *Powszechność tej słowiańskiej nazwy wodnej stoi w związku z celtyckim dubra „woda”*.

mamy też nazwy miejscowe o tym samym źródłosłowie, np. *Debra* na Śląsku czy *Debry* w okolicach Przemyśla. Rodzima nazwa rzeki została zgermanizowana do formy *Braau* lub *Brahe* i weszła w skład niemieckiej nazwy Bydgoszczy, tj. *Bromberg*, gdzie drugim członem złożenia był wyraz *burg* oznaczający ‘zamek’, względnie *berg* ‘wzniesienie’. Nazwy rzek nierzadko bywają przeniesione na nazwy miejscowości nad nimi położonymi⁵. Tak też dzieje się w przypadku Brdy, od której pochodzą nazwy miejscowości – wsi *Brda*⁶ w gminie Czersk (notowanej już w średniowieczu jako *Bra* 1382) oraz dwóch późniejszych historycznie osad niedaleko Człuchowa, tj. *Nowej Brdy* (1770) w gminie Przechlewo i *Starej Brdy* (1664) w gminie Koczała, dziś *Starej Brdy Piłskiej*. Peryfrastyczne zaś określenia *gród nad Brdą*, *miasto nad Brdą* stały się powszechnymi synonimami Bydgoszczy, funkcjonującymi zwłaszcza w stylu publicystycznym czy w materiałach promujących miasto. W tym miejscu od razu warto dodać, że wyrażenie przyimkowe *nad Brdą* motywuje derywat przymiotnikowy *nadbrdziański*, spotykany m.in. w takich połączeniach wyrazowych, jak: *nadbrdziańskie krajobrazy*, *nadbrdziańskie pejzaże*, *nadbrdziańskie budowle*. Poza tym nazwa Brda nie tworzy rozbudowanego pola derywacyjnego. Wskazać jeszcze można na użycia zrostu *Brdujście*. Nazwa pojawia się nadto w określonych konstrukcjach przyimkowych typu: *o Brdzie* (np. *mówić*, *pisać o Brdzie*), *nad Brdą* (np. *spacerować nad Brdą*), *w Brdzie* (np. *kąpać się w Brdzie*), *po Brdzie* (np. *pływać po Brdzie*), *na Brdzie* (np. *splów kajakowy na Brdzie*).

Z dotychczasowych rozważań łatwo wywnioskować, że istota rozumienia nazwy Brda opiera się na określeniu *rzeka*, a więc apelatywie hydronimicznym (terminie hydronimicznym)⁷, który klasyfikuje obiekt, ale nie służy jego identyfikacji, i tym samym jednostkowemu wyróżnieniu. Znaczenie leksykalne wyrazu *rzeka* ujmuje się za pomocą definicji realnoznaczeniowej następująco: *naturalny ciek słodkowodny, stały lub okresowy, większy od strugi, strumienia i potoku, płynący w łóżysku i dolinie, wyżłobionej w wyniku działania jego siły erozyjnej* (zob. PSWP t. 37: 337). Dane więc temporalne i lokatywne, obejmujące nurt wody płynącej korytem naturalnym, wraz z informacją na temat jej wielkości w relacji do innych obiektów wodnych w ujęciu leksykograficznym uznaje się za konieczne i jednocześnie wystarczające do rozumienia słowa *rzeka*. Słowniki języka polskiego zawierają liczne poświadczenia

⁵ Badacze (zob. m.in. K. Rymut 1998: 274) wskazują, że równie częste są nazwy wodne słowotwórczo równe nazwom miejscowości. Ten typ nazw notowany jest już w XIV wieku, jako dominujący pojawia się jednak zwłaszcza w XIX i XX wieku. Jeżeli nazwa rzeki i miejscowości są identyczne, niekiedy trudno jednoznacznie ustalić, która z nich jest wcześniejsza.

⁶ Warto dodać, że nazwa miejscowa Brda motywuje derywat przymiotnikowy *brdowski*.

⁷ Do terminów hydronimicznych należą m.in. takie określenia, jak: *staw*, *rzeka*, *jezioro*, *bagno*, *struga*, *kanal*, *zalew*, *źródło*, *studnia*. K. Rymut (1998: 269-270) pisze: *Za termin hydronimiczny trzeba uznać taki wyraz, który jest używany w języku lub dialekcie danego regionu, określa wodę w jej różnorodnych formach i zlewiskach i może się odnosić do wielu obiektów wodnych o określonych formach*.

wskazujące na łączliwość hasła *rzeka* z innymi wyrazami. Słowo wchodzi w skład mniej lub bardziej skostniałych połączeń⁸, zarówno z przymiotnikowymi określnikami (por. *bagnista, bystra, potężna, rwąca, spokojna, szeroka, wartka, wezbrana rzeka; rzeka czysta, zanieczyszczona, spławna, niespławna rzeka, rzeka uregulowana* itd.), jak i określeniami o charakterze agentywnym typu: *rzeka uchodzi do morza, wpada do rzeki, do morza, rzeka wypływa z gór, z jeziora, rzeka wylewa, rzeka płynie, opada, przybiera, szumi* itd. W przywołanych przykładowo połączeniach wyrazowych utrwała się więc obraz rzeki jako żywiołu charakteryzującego się atrybutami zróżnicowanymi m.in. co do siły, wielkości, ingerencji człowieka, emitowanych dźwięków, stanowiącego podmiot lub przedmiot różnorodnych czynności (można posłużyć się tu metaforycznymi ujęciami: *Rzeka to ruch, Rzeka to władca, Rzeka to poddany, Rzeka to dźwięk*). Inne połączenia wyrazowe (odpowiedni wydaje się tu sposób konceptualizacji: *Rzeka to zbiornik wody mający swój początek i koniec*) zawierają dane związane z ukształtowaniem terenu, kierunkiem, wymiarem czy usytuowaniem innych obiektów, np.: *dno, koryto, łóżysko rzeki; delta, ujście, źródło rzeki; w dół rzeki, w górę rzeki, szerokość, głębokość rzeki; most na rzece*. Język utrwała też sposób widzenia rzeki jako obiektu licznych czynności wykonywanych przez człowieka (nasuwa się w tym miejscu metaforyczne skojarzenie: *Rzeka to przyjaciel lub wróg człowieka*), np.: *ujarzyć rzekę, skoczyć do rzeki, rzucić się w nurt rzeki, łowić ryby nad rzeką, w rzece*. Sam wyraz *rzeka* wraz z określeniami tworzącymi jej pole leksykalno-semantyczne (np. *łożysko, płynąć, most, źródło, studnia*) konstytuuje liczne wypowiedzenia będące frazeologizmami, przysłowiami czy wyrażeniami przysłowiowymi o wyraźnie antropocentrycznym charakterze. Przekazują one mądrości traktujące o człowieku, jego zachowaniu, działaniach, intelekcie, a także o otaczającej rzeczywistości. Oto kilka wybranych egzemplifikacji: *Gdzie rzeka szeroka, tam ci niegłęboka* ‘o sprzeczności między wiedzą dogłębną a rozległą’, *Jaka rzeka, taki most* ‘o dostosowywaniu działań, budowli do naturalnych warunków’, *Każda rzeka ma swoje łożysko* ‘o naturalnym podłożu wszystkich zdarzeń, procesów’, *Kto ma rzekę pod nosem, to studni nie kopie* ‘zbędne jest poszukiwanie dóbr, które już się posiada’, *Nie można wejść dwa razy do tej samej rzeki* ‘zasada Heraklita o ciągłej zmianie rzeczywistości’, *Małe źródła tworzą wielkie rzeki* ‘wielkie zdarzenia mają niepozorne początki’, *Nie pchaj rzeki, sama płynie* ‘o konieczności nieingerowania w sytuacje, które rozwiązują się w sposób naturalny, samoistny’, *Wielkie rzeki cicho płyną* ‘wielkie osiągnięcia pozostają bez rozgłosu’, *Wszystkie rzeki do morza wpadają* ‘o nieuchronnym przebiegu zdarzeń’. Przywołane przykładowo połączenia wyrazowe traktują o każdym tak sklasyfikowanym obiekcie wodnym, można je uznać za swoiste generalizacje, które podlegają konkretyzacji w nazwie własnej identyfikującej, wyróżniającej daną rzekę. Obraz więc ruchu, zbiornika wody o określonym początku

⁸ Przykłady połączeń wyrazowych, przysłów i wyrażen przysłowiowych za: PSWP t. 37: 337.

i końcu, informacje lokatywne zostają uznane jako istotne w ujęciach definicyjnych nazwy Brda – rzeka, lewy dopływ Wisły, wypływa z południowej części jeziora Szczytno, płynie w woj. kujawsko-pomorskim (bydgoskie, słupskie), uchodzi do Wisły koło Fordonu (zob. Malec 2003: 47).

Rekonstruując obraz Brdy przez pryzmat systemu języka, nie sposób nie wspomnieć o innej grupie nazw własnych, a mianowicie nazwach obiektów kulturalnych albo chrematonimach⁹, które – nie wdając się tutaj w rozbieżne stanowiska – obejmują nazwy własne wytworów jednostkowych lub seryjnych pracy ludzkiej, najczęściej nie związane na stałe z określonym krajobrazem (Breza 1998: 343). Nazwa Brda staje się członem konstytuującym wiele nazw własnych o charakterze chrematonimów. W grupie tej dominują zwłaszcza ergonimy lub instytucjonalizmy, czyli nazwy instytucji, przedsiębiorstw, partii, organizacji, stowarzyszeń (zob. Breza 1998: 348) typu: *Przedsiębiorstwo Hotelarsko-Turystyczne „Brda” Sp. z o.o., Spółdzielnia Mieszkaniowa „Nad Brdą”, Stowarzyszenie Mieszkańców i Miłośników Piły nad Brdą, Galeria „Nad Brdą”, Brda Przechlewo (klub piłkarski rywalizujący w pomorskiej IV lidze), Bydgoski Klub Piłkarski „Brda” Bydgoszcz. Forum żeńskiego zespołu piłkarskiego „Brda” Bydgoszcz.* Po nazwę Brda chętnie też sięga się w celu nazwania budynków (hotelu, zajazdów itp.) związanych z turystyką i rekreacją, np.: *Ośrodek Wypoczynkowy „Nad Brdą”, Hotel „Brda”.* Nazwa ta konstytuuje także grupę akcjonimów, tj. nazw wydarzeń historycznych, jak wojny, festiwale, układy, umowy (Breza 1998: 348), np.: *Festiwal „Szanty nad Brdą”, Spływ kajakowy na Brdzie im. Jerzego Korka. Domy zaś typu Brda* identyfikuje się bez kłopotu jako piętrowe letniskowe domy z drewna. Przywołane przykładowo chrematonimy pełnią, jak inne nazwy własne, funkcję identyfikacyjną – wskazują na obiekt, wyróżniają go spośród innych, indywidualizują. Wprowadzenie w ich strukturę nazwy własnej Brda ma zapewnić nie tylko realizację funkcji lokalizującej (wskazania na region, miejsce usytuowania), ale też pragmatyczne funkcjonowanie i pozytywne wartościowanie. Zakłada się niewątpliwie, że nazwa Brda, przywołując pozytywne skojarzenia¹⁰ (natura, odpoczynek, łowienie ryb,

⁹ Zakres funkcjonowania tego terminu nadal jest dyskusyjny. Do tzw. chrematonimii właściwej badacze włączają nazwy wyrobów kosmetycznych, środków czystości, wyrobów cukierniczych, środków transportu, niektórych rodzajów broni i obiektów wojskowych, sprzętu gospodarstwa domowego, także nazwy własne rzadkich okazów drogocennych kamieni szlachetnych, pereł, złota. Nazwy zaś budynków, związanych z kulturą i rekreacją: teatrów, kin, will, domów wczasowych; lokali gastronomicznych i handlowych; zakładów przemysłowych, jednostek wojskowych i zespołów muzycznych włącza się do tzw. chrematonimii niewłaściwej. Wobec dyskusyjności wskazanego działu onomastyki roboczo zalicza się do niej nazwy obiektów kulturowych, które nie mieszczą się w innych działach, np. mostów, pomników, pałaców, domów wczasowych, will, sklepów, kościołów, kaplic itp. (zob. Breza 1998: 344-245).

¹⁰ Badacze podkreślają, że chrematonimy mogą oddziaływać na odbiorcę poprzez różnego rodzaju asocjacje. Według Cz. Kobyla (1983) wartość asocjacyjna (konotacyjna) nazwy *Jest to utrwalony w świadomości społecznej (a więc powszechny, a nie indywidualny) zbiór sądów i wyobrażeń o denotacje danej nazwy własnej. Stanowią one rodzaj etykiety dla danego denotatu (...).*

kąpiel w rzece, walory ukształtowania terenu itp.), ma określoną moc perswazyjną, może służyć reklamowaniu danego obiektu kulturowego.

Obraz Brdy utrwalony w systemie języka i warstwie onomastycznej (chrematonomii) znacznie rozbudowują autentyczne wypowiedzi młodych bydgoszczan, przed którymi postawiono określone zadania badawcze. Ponad 100 uczniom bydgoskich szkół średnich polecono napisać skojarzenia związane z nazwą Brda, a także podać znane połączenia wyrazowe z tym słowem. Na podstawie zgromadzonego materiału badawczego można zbudować niezwykle ciekawe minipole asocjacyjne wyrazu hasłowego Brda. Obraz Brdy w wypowiedziach młodzieży budowany jest z perspektywy mieszkańców Bydgoszczy, dotyczy więc jej dolnego biegu i elementów architektonicznych miasta. Trafne rozpoznanie obejmuje umieszczenie słowa wśród nazw własnych. Dominującymi skojarzeniami stają się zaś określenia kwalifikujące typu rzeka czy woda, związane z nimi terminy geograficzne, np.: *meandry, nurt, bieg, starorzecze*, wymiary (*dluga, głęboka*), nazwa miasta Bydgoszcz i mieszkańców bydgoszczanie. Z tak klasyfikowanym obiektem współlistnieją liczne sposoby wartościowania o ambiwalentnym charakterze. Zdecydowanie jednak nad dodatnimi sposobami wartościowania (np.: *czysta woda*) dominują wyrażone zróżnicowanymi środkami językowymi wartościowania o charakterze pejoratywnym wskazujące na stopień zanieczyszczenia, np.: *brudna woda, brud, zanieczyszczona Brda, choroby, puszki, śmieci, śmietnik*. W tej negatywnej ocenie młodzi bydgoszczanie odwołują się także do zmysłu węchu: *Brda śmierdzi, smród*. Pole wyrazowe nazwy Brda wypełnia także słownictwo obejmujące świat fauny i flory, np.: *kaczki, labędzie, mewy, ryby (zdechłe ryby), wodorosty, ptaki, glony, trawa, psy*. Nie brak też danych o charakterze antropocentrycznym, związanych z człowiekiem, jego czynnościami czy uczuciami, np.: *rybacy, rowerzyści, kajakarze, zakochane pary, spacer, pływanie, kąpiel, strach, miłość, radość*. Wyraźnie rozbudowane jest nadto pole leksykalne obejmujące miejsca, różnego typu budowle, sprzęty, przedmioty, np.: *rynek, Wyspa Młyńska, Kanał Bydgoski, opera, spichrze, lawki, kajaki, wiosła, tramwaj wodny, most*. Pojawiają się również określenia ze świata barw, np.: *zielony, niebieski, szary*. Skojarzenia obejmują także pory roku (np.: *lato*), temperaturę (*zimna woda*), zjawiska atmosferyczne, np.: *wiatr, słońce*.

Obraz Brdy zrekonstruowany na materiale danych słownikowych zawiera dane istotne, konieczne z punktu widzenia rozumienia znaczenia. Nazwa Brda jako element konstytuujący nazwy obiektów kulturowych pełni istotną funkcję nie tylko lokalizującą, asocjacje z nią związane służą także perswazji i reklamie. W ujęciu potocznym pole leksykalno-semantyczne Brdy ulega wyraźnemu rozbudowaniu. W językowy bowiem obraz Brdy, podporządkowany wprawdzie hiperonimicznemu określeniu rzeka, przeciętny użytkownik języka wpisuje szereg faktów językowych tworzących zróżnicowane kategorie semantyczne, a nade wszystko obiektywizm ujęcia słownikowego wzbogaca subiektywnie wyrażonym wartościowaniem.

Literatura

- Anusiewicz J., Dąbrowska A., Fleischer M., 2000, Językowy obraz świata i kultura. Projekt koncepcji badawczej, w: Język a kultura, t. 13: Językowy obraz świata i kultura, pod red. A. Dąbrowskiej, J. Anusiewicza, Wrocław, s. 11-44.
- Babik Z., 2001, Najstarsza warstwa nazewnictwa na ziemiach polskich w granicach wczesno-średniowiecznej Słowiańszczyzny, Kraków.
- Breza E., 1993, Nazwy obiektów i instytucji związanych z nowoczesną cywilizacją (chrematonymi), w: Polskie nazwy własne. Encyklopedia, pod red. E. Rzetelskiej-Feleszko, Warszawa-Kraków, s. 343-361.
- Kaleta Z., 1993, Teoria nazw własnych, w: Polskie nazwy własne..., op. cit., s. 15-36.
- Malec M., 2003, Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski, Warszawa.
- Nazwy miejscowe Polski. Historia. Pochodzenie. Zmiany, red. K. Rymut, t. 1, Kraków 1996.
- PSWP – Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny, pod red. H. Zgólkowej, t. 1-50, Poznań 1994-2005.
- Rozwadowski J., 1948, Studia nad nazwami wód słowiańskich, Kraków.
- Rymut K., 1993, Nazwy wodne, w: Polskie nazwy własne..., op. cit., s. 269-282.
- Rzetelska-Feleszko E., Duma J., 1977, Nazwy rzeczne Pomorza między dolną Wisłą a dolną Odrą, Wrocław.
- Staszewski J., 1959, Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych. Warszawa.